

GEHEUGEN COLLECTIEF
HISTORISCH PROJECTBUREAU

BOKRIJK

BKRK Onderzoeksrapport

Bier en ontspanning in de achttiende eeuw

Deze teksten werd geschreven door Geheugen Collectief,
in opdracht van **Het Domein Bokrijk**
2016

Inhoud

Voorwoord	2
Inleiding	3
Een kleine geschiedenis van het bier	4
Innovaties	5
Bier in de Kempen in de achttiende eeuw	7
Vrije tijd en ontspanning tijdens het ancien régime	9
Vrije tijd	9
<i>Officiële vrije dagen</i>	9
<i>Vrije tijd in de praktijk</i>	10
Ontspanning tijdens het ancien régime	12
<i>Herbergen en ontspanning tijdens het ancien régime</i>	15
<i>De visie van de Kerk</i>	21
<i>De visie van de wereldlijke overheid</i>	23
Wat dronken mensen in het verleden: bier vs. water	27
Misvatting: mensen dachten dat bier gezonder was dan water	27
Beschikbaarheid van drinkwater	28
De verhouding water - bier	29
Besluit	31
Bibliografie	32
Literatuur	32
Bronnen	34
Websites	35

Voorwoord

In opdracht van het Domein Bokrijk voerde historisch projectbureau Geheugen Collectief onderzoek naar vakmanschap op het Kempense platteland tussen 1600 en 1914. Dat leidde tot een reeks onderzoeksrapporten over de geschiedenis van concrete **vakmanschappen** zoals brood bakken, smeden, bier brouwen en textiel. We onderzochten de geschiedenis van het product of het beroep en de eraan gerelateerde materiële en immateriële cultuur. Ook het aspect consumptie werd daarbij niet vergeten. De rapporten hebben eveneens aandacht voor de rol van die vakmanschappen in de context van de Kempense plattelandsgemeenschap door onderzoek naar aspecten van het dagelijkse (landbouw)leven in de Kempen.

Daarnaast onderzochten we de geschiedenis van de gebouwen op een groot aantal **erven** uit het Kempense museumdeel. De rapporten waarin een erf centraal staat, bespreken de geschiedenis van het gebouw – wie woonde erin of wie gebruikte het voor het naar Bokrijk kwam – en de geschiedenis van het dorp waaruit het gebouw afkomstig is, eventueel aangevuld met een voor die locatie relevant historisch thema met betrekking tot de plattelandsgeschiedenis.

Inleiding

Bier is een gefermenteerde drank, met als hoofdingrediënten water, mout (ontkiemd en gedroogd graan) en plantaardige smaakmakers. Het was op het Kempens platteland tussen 1600 en 1900 een zeer belangrijk én alledaags consumptieproduct. Er werd een grote hoeveelheid bier (meestal met een laag alcoholpercentage) gedronken – mogelijk een halve tot een hele liter per dag – door zowat alle lagen van de bevolking en door mensen van alle leeftijden.

Bier was voedsel, een dorstlesser, (soms) een geneesmiddel maar vooral een genotmiddel. Bier speelde een grote rol bij de ontspanningsmogelijkheden van de bevolking. Herbergbezoek en feestelijkheden vormden de belangrijkste vorm van ontspanning op het platteland. Daarbij werden steeds grote hoeveelheden bier gedronken. Het is vooral op dit aspect van het bierdrinken dat in dit rapport de nadruk ligt. We onderzoeken de plaats van bier in het ontspanningsleven van de zeventiende en achttiende eeuw.

Een kleine geschiedenis van het bier

Meerdere oude culturen in het Midden-Oosten en Europa maakten en consumeerden gefermenteerde voedingsmiddelen, zoals brood en bier. Het ontstaan van bierbrouwen houdt hoogstwaarschijnlijk verband met het bakken en consumeren van brood. Mensen sopten oud en hard brood in water om het beter te kunnen kauwen. Hun vuile handen brachten gisten mee die dat papje deden fermenteren, waardoor ze een bierachtige substantie verkregen, die lekker bleek te zijn en die mensen plezier bezorgde.¹

Bier werd al in de prehistorie gedronken in het Middellandse Zeegebied. Rond 4500 voor Christus consumeerden mensen bier in Mesopotamië. Er zijn zelfs bierrecepten van 3900 voor Christus bewaard gebleven. Ook in het Oude Egypte werd bier gedronken. Men liet mengsels van ontkiemd graan en kruiden spontaan gisten in warm water.² Volgens sommige bronnen waren het de Romeinen die bier naar onze streken brachten, maar ook Keltische en Germaanse stammen kenden de kunst van het bier brouwen.³

In de vroege middeleeuwen werd de Europese traditie van het brouwen voortgezet in kloosters, aanvankelijk vooral door de Benedictijnen.⁴ Kloosters moesten immers in hun eigen levensonderhoud kunnen voorzien en spijs en drank bieden aan reizigers.⁵ De kloosters waren in die periode de enige instellingen die op grote schaal brouwden.⁶ Zeker op het platteland, brouwden mensen ook thuis op kleinschalige wijze⁷ in hangketels op haarden of fornuizen.⁸ Brouwen was vooral een huishoudelijke taak die door vrouwen gedaan werd.⁹ Ook het graan werd meestal gewoon bij de boeren thuis op zolder gemout.¹⁰ In sommige streken waren er (domaniale) moutmolens, die toebehoorden aan de lokale heer.

Bij de opkomst van de steden in de twaalfde en dertiende eeuw nam de bierproductie toe,¹¹ ten nadele van onder meer de wijnproductie. In die tijd vond de eerste professionalisering van het vakmanschap plaats en werd de bierproductie gecommercialiseerd. Er was in de steden immers een bevolkingsconcentratie die niet meer voor haar eigen

---

¹ DE KEUKELEIRE, 'Wat is bier?', 11.

² BOESMANS, *Bieren en Pintelieren*, 29.

³ Techniek in Nederland, Landbouw en voeding in de 19^e eeuw, http://www.techniekinnederland.nl/nl/index.php?title=Landbouw_en_voeding_in_de_19e_eeuw.

⁴ BOESMANS, *Bieren en Pintelieren*, 30.

⁵ DE KEUKELEIRE, 'Wat is bier?', 12.

⁶ POELMANS en SWINNEN, 'From monasteries to Multinationals (and back): A Historical Review of the Beer Economy', 3.

⁷ DE KEUKELEIRE, 'Wat is bier?', 12.

⁸ DAENEN, *Diepenbeek onder Alden Biesen*, 130; VERHEYEN, *Bier drinken en brouwen in Hoogstraten door de eeuwen heen*, 12.

⁹ BENNETT, *Ale, Beer and Brewsters in England: Women's Work in a Changing World*, 3.

¹⁰ DOCUMENTATIECENTRUM BOKRIJK, Dossier Paenhuis Diepenbeek, krantenknipsels overdracht Paanhuis, 'Het Diepenbeekse oude Paanhuis'.

¹¹ Techniek in Nederland, Landbouw en voeding in de 19^e eeuw, http://www.techniekinnederland.nl/nl/index.php?title=Landbouw_en_voeding_in_de_19e_eeuw.

voedselvoorziening zorgde.¹² Er ontstonden gespecialiseerde brouwerijen die op grotere schaal brouwden. Dat zorgde eveneens voor een kwaliteitsvoller product dan bij het thuis brouwen. Beroepsbrouwers verenigden zich in de steden in brouwersambachten die soms de vorm van gesloten gilden aannamen.¹³ Met de groei van die commerciële brouwerijen nam het belang van de kloosterbrouwerijen geleidelijk af.¹⁴ Op het platteland zette de traditie van het thuis brouwen zich langer verder, al ontstonden daar ook geleidelijk de dorpsbrouwers. Zij kenden hun hoogtepunt tijdens het ancien régime, om vooral vanaf het begin van de twintigste eeuw steeds meer te verdwijnen.¹⁵

Zeker tot de vijftiende eeuw werkten brouwers enkel met spontane gisting, ze begrepen namelijk niet hoe het gistingsproces werkte.¹⁶ Later beseften brouwers dat het schuim van het brouwproces gebruikt kon worden door bakkers om brood te laten gisten, of voor fermentatie van andere brouwsels, nog steeds zonder het werkingsproces van gist volledig te vatten.¹⁷

Tegen 1700 bereikte de bierconsumptie in onze streken zijn hoogtepunt, al bleef de consumptie ook daarna op een hoog niveau.¹⁸

Innovaties

Langzaam professionaliseerde het vakmanschap en mechaniseerde de brouwsector. In de achttiende eeuw vonden vooral in Groot-Brittannië heel wat innovaties plaats die toelieten om het brouwproces beter te meten en controleren. Thermometers zorgden voor een stabiel temperatuurverloop terwijl saccharometers het suikergehalte in het brouwsel konden meten.¹⁹ Dat was een stap vooruit ten opzichte van het giswerk van voorheen dat op vuistregels gebaseerd was. In de loop van de negentiende eeuw werd stoomkracht in de grotere Belgische brouwerijen ingevoerd, eerst in de brouwerijen in de stad, maar tegen het midden en het einde van de eeuw ook op sommige plaatsen op het platteland.

De nieuwe technologieën zorgden voor een concentratiefase in de Belgische brouwerijsector in het midden van de negentiende eeuw.²⁰ Daardoor verdwenen heel wat kleine, niet meer concurrentiële brouwerijen, zoals ook het Paenhuys uit Diepenbeek. Toch behielden de

---

¹² VAN DE VENNE, *Poken en stoken*, 31.

¹³ DAMBRUYNE, J., *Corporatieve middengroepen: aspiraties, relaties en transformaties in de 16^e eeuwse Gentse ambachtswereld*, 217.

¹⁴ POELMANS en SWINNEN, 'From monasteries to Multinationals (and back): A Historical Review of the Beer Economy', 6.

¹⁵ VAN DER HALLEN, *Industrial Dynamics in the Food Industry in Belgium (1890-1940)*, 233.

¹⁶ Brouw Bier, Gist, <http://www.brouw-bier.nl/theorie/geschiedenisgist.aspx>

¹⁷ DE VUYST, 'Een brouwerij voor elk dorp', 20.

¹⁸ AERTS, 'Alcoholconsumptie in het hertogdom Brabant (14de-18de eeuw)', 59.

¹⁹ Techniek in Nederland, beheersing van het brouwproces, LINTSEN, H., e.a., *Techniek in Nederland*, http://www.techniekinnederland.nl/nl/index.php?title=Beheersing_van_het_brouwproces

²⁰ VAN DER HALLEN, *Industrial Dynamics in the Food Industry in Belgium (1890-1940)*, 232.

meeste gemeenten in de Kempen tot aan de Eerste Wereldoorlog minstens één eigen brouwer, vooral door de beperkte transportmogelijkheden (en beperkte houdbaarheid) van de meeste bieren.²¹ Zo bleef de brouwnijverheid heel lang bij uitstek een lokale en daardoor ook landelijke nijverheid.

Rond het begin van de twintigste eeuw brak een totaal nieuwe brouwproces door: het brouwen met 'lage gisting'. Die techniek werd voor het eerst toegepast in de Tsjechische stad Pilsen in 1842. De nieuwe brouwmethode leidde tot een ander type bier qua uitzicht en smaak, het zogenoemde pilsbier, dat ook vandaag nog erg populair is.²²

Intussen had de bierconsumptie in de achttiende en negentiende eeuw steeds meer concurrentie gekregen van de consumptie van geestrijke dranken zoals jenever. Toch werd er in België in 1913 nog steeds 223 liter bier per inwoner per jaar gedronken en waren er nog ruim 3000 brouwerijen in het land (voor een bevolking van ca. 7,4 miljoen inwoners). Zo bleven de brouwerijsector en bierconsumptie sterk verankerd in het volledige land.²³

Door de toenemende industrialisering en de betere transportmogelijkheden daalde het aantal brouwers onafgebroken vanaf het einde van de Eerste Wereldoorlog. Veel kleinere gemeenten verloren in de decennia die daarop volgden hun lokale brouwerij, die vaak transformeerde tot drankencentrale van een grotere brouwerij. Brouwerijen werden grote (stedelijke) bedrijven. Op die manier verdween de bijzondere positie van de dorpsbrouwer in de landelijke samenleving in België grotendeels.²⁴ In 2015 waren er nog slechts 199 brouwerijen actief in ons land, al waren die door de voortdurende schaalvergroting veel groter dan in het begin van de twintigste eeuw. Met Anhauser-Busch InBev heeft ook de grootste brouwerij ter wereld haar hoofdkwartier in België.²⁵ De jaarlijkse hoofdelijke consumptie was in de tussentijd gezakt tot 71 liter.²⁶

---

²¹ VAN DER HALLEN, *Industrial Dynamics in the Food Industry in Belgium (1890-1940)*, 232-233.

²² VAN DER HALLEN, *Industrial Dynamics in the Food Industry in Belgium (1890-1940)*, 236-237.

²³ VAN DER HALLEN, *Industrial Dynamics in the Food Industry in Belgium (1890-1940)*, 229.

²⁴ VAN DER HALLEN, *Industrial Dynamics in the Food Industry in Belgium (1890-1940)*, 244-251.

²⁵ -, *Belgian Brewers Annual Report 2015*, 5.

²⁶ -, *Belgian Brewers Annual Report 2015*, 36.

Bier in de Kempen in de achttiende eeuw

Er werd tijdens het ancien régime een grote hoeveelheid bier gedronken in de Kempen. Sommige bronnen voor het Hertogdom Brabant, waartoe een aanzienlijk deel van de Kempen behoorde, wijzen op een hoofdelijke consumptie van niet minder dan 0,6 tot 1 liter per dag gedurende de zestiende, zeventiende en achttiende eeuw.²⁷ Uiteraard zijn dit slechts schattingen, en hoogstwaarschijnlijk waren de cijfers van de hoofdelijke consumptie voor de steden hoger dan voor het platteland. In de steden (met hun grotere afzetmarkt) waren er immers meer en grootschaligere brouwerijen dan in kleine dorpen. Daar was men immers soms nog op thuisbrouwen aangewezen en was vaak meer drinkbaar water aanwezig. Hoeveel een gemiddelde Kempense dorpsbewoner dus dagelijks consumeerde weten we niet met zekerheid.

Enkele factoren verklaren het hoge bierverbruik. Een eerste set factoren hebben te maken met het voedselgebruik in deze periode. Bier verminderde de eentonigheid van het menu, dat tot halverwege de achttiende eeuw in de Kempen vooral uit roggebrood en groentestamppot bestond. Bier leste ook de dorst veroorzaakt door het eten van voedsel dat sterk gezouten was om de houdbaarheid te verbeteren. Bier werd regelmatig ook in de gerechten zelf verwerkt (bv. biersoep, of 'bierpotagie' en hutsepot²⁸). Daarenboven vormde de hoge voedingswaarde van bier een belangrijke aanvulling van de dagelijkse calorie-inname.

Een tweede set factoren die de bierconsumptie hoog hielden, waren de verschillende functies van bier. Bier werd naast calorierijk voedsel en dorstlesser in sommige gevallen als een geneesmiddel beschouwd.²⁹ In de allereerste plaats was bier evenwel een genotsmiddel, dat als 'democratische drank' aansloot bij de heersende sociale gewoonten. Die drank nam een belangrijke plaats in bij de ontspanningsmogelijkheden van de bevolking. Hierop gaan we verderop nader in.

Bij de evaluatie van het hoge bierverbruik in het verleden, moet er ook rekening gehouden worden met de lage alcoholgraad van dit bier. Het bier dat op het Kempens platteland werd gedronken was vrij licht vergeleken met het hedendaagse bier. Het lichte bier dat in de Kempen voor dagelijkse consumptie werd gebrouwen, bevatte slechts 1% tot 2 % alcohol, wat vergelijkbaar is met de huidige tafelbieren. Toch bestonden er ook zwaardere bieren. Sommige gingen van 3% tot 6% alcohol (min of meer vergelijkbaar met het alcoholpercentage van het hedendaagse pilsbier). De zwaarste bieren, die op bijzondere gelegenheden werden gedronken of geproduceerd werden voor de export (wat veeleer een stedelijk fenomeen was), hadden een alcoholpercentage van 8% tot 9%.³⁰

---

²⁷ AERTS, 'Alcoholconsumptie in het hertogdom Brabant (14de-18de eeuw)', 59.

²⁸ AERTS, en PUT, 'Jezuïetenbier', 101.

²⁹ AERTS, 'Alcoholconsumptie in het hertogdom Brabant (14de-18de eeuw)', 59.

³⁰ AERTS, 'Alcoholconsumptie in het hertogdom Brabant (14de-18de eeuw)', 62.

De meeste bieren die thuis werden gebrouwen of rechtstreeks bij de brouwer gekocht, waren lichter dan degene die in de herberg werden gedronken. Die laatste hadden immers meer tijd gehad om te gisten in de kelders van de herberg.³¹

---

³¹ AERTS, 'Zwaar superbier of opgewarmd water', 31.

Vrije tijd en ontspanning tijdens het ancien régime

Ook in het verleden was er tijd voor ontspanning. Hoe vulden mensen op het platteland 'vrije tijd' en ontspanning in tijdens het ancien régime invulden en welke rol speelde bier in het sociale dorpsleven?

Vrije tijd

Concepten als een strikt gedefinieerde 'werktijd' en 'vrije tijd' bestonden, zeker op het platteland, nog niet tijdens het ancien régime. Die strakke afbakeningen ontstonden pas tijdens de Industriële Revolutie. De verplaatsing van arbeid van de woning naar de fabriek, zorgde ervoor dat er een scheiding tussen wonen en werken ontstond met vaste arbeidstijden. De arbeiders moesten op vaste uren naar de fabriek gaan, in plaats van dat het werk in hun huis of onmiddellijke omgeving plaatsvond. De machine bepaalde eveneens het werkritme, niet de arbeider zelf.³²

Tijdens het ancien régime werkte het merendeel van de bevolking in de landbouw. Voor die mensen liepen werk en vrije tijd volledig in elkaar over. Maar ook voor wie een inkomen haalde uit een vakmanschap, vond het werk thuis plaats. De mensen waren dus in grote mate baas over hun eigen werktijd en -ritme. Ook wie in de thuisnijverheid werkte (zoals wevers of spinners) had een zekere mate van vrijheid en zelfstandigheid.³³

Officiële vrije dagen

In theorie had de bevolking tijdens het ancien régime een heel aantal 'officiële' vrije dagen die de Kerk oplegde en waarop er niet gewerkt mocht worden. Tegen het einde van de middeleeuwen waren er ongeveer 80 tot 100 van zulke dagen, vooral zondagen en kerkelijke feestdagen.³⁴ Bij aanvang van de zeventiende eeuw bestond de religieuze kalender uit 44 officiële kerkelijke feestdagen. Samen met circa 52 zondagen, kwam men zo aan 96 vrije dagen, of ruim één op de vier dagen!³⁵ Doorheen de achttiende eeuw bracht de Kerk het aantal feestdagen waarop niet mocht worden gewerkt, stelselmatig terug. Tegen de tweede helft van die eeuw waren er nog maar veertien dagen (buiten de zondagen) waarop werken absoluut niet was toegestaan.³⁶ Het aantal vaste rustdagen daalde zo tot ongeveer 66. De vermindering van het aantal officiële vrije dagen had ook te maken met de ontwikkeling van een strikter arbeidsethos die de gezagdragers trachtten over te brengen aan de bevolking.

Na de belangrijke kerkelijke feestdagen, Kerstmis, Pasen en Pinksteren, werkten mensen bovendien tot een hele week niet. Arbeid was dan verboden voor ambachtslui en boeren,

---

³² BUYST, *Economische geschiedenis*, 140.

³³ BUYST, *Economische geschiedenis*, 140.

³⁴ LAMPO, '100 dagen feesten', 18.

³⁵ DE BRUYNE, 'De rol van de herberg in het ontspanningsleven in het Land van Waas tijdens de 17e-18e eeuw', 210.

³⁶ ELEWAUT, 'Herberg en overheid' 118.

maar ook voor vrouwen die thuis werkten, zoals naaiwerk verrichten of spinnen.³⁷ Zeker het kerstfeest was belangrijk. Dat feest vond plaats in een periode waarin er voor de mensen weinig werk voorhanden was. De dagen waren kort met weinig daglicht voor vakmannen, terwijl door de koude het werk op het land grotendeels stillag.³⁸ Drie dagen na het kerstfeest viel de dag van de Onschuldige Kinderen, een nieuwe reden tot feest. Ook 1 januari werd volop gevierd, al werd de dag niet steeds en overal als Nieuwjaar beschouwd.³⁹ Enkele dagen later was het reeds Driekoningen. Dat zorgde dus voor een cyclus van bijna twee weken onafgebroken feest.

Vrije tijd in de praktijk

In de praktijk volgden de mensen die kalender met (kerkelijke) feestdagen niet steeds even strikt. Enerzijds had het ritme van de seizoenen, zeker op het platteland, een invloed. Het werk op de boerderij bepaalde mee het evenwicht tussen vrije tijd en werktijd. Zo volgden boeren en landarbeiders tijdens de zomer en meer bepaald de oogstperiode niet steeds de zondagsrust.⁴⁰ Er was immers voortdurend werk op de boerderij: maaien, hooien, kuilen en oogsten eisten in de zomer alle beschikbare tijd op. In de wintermaanden was het iets rustiger. Sowieso zijn er op elk landbouwbedrijf taken die (bijna) dagelijks uitgevoerd moeten worden, zoals het melken van de koeien en het voeren van de dieren. Omdat het 's zomers langer licht was, werkten ook vakmannen in die periode meer uren. Bij hogere kerkelijke gezagsdragers bestond daar weinig begrip voor, de meeste lokale pastoors gaven meer blijk van realiteitszin.⁴¹

Anderzijds speelde ook de economische cyclus een rol. Volgens sommige historici was vrije tijd conjunctuurgebonden.⁴² De hoeveelheid vrije tijd werd namelijk mee bepaald door de voedingsmogelijkheden en de kans om een sluitend gezinsbudget te hebben.⁴³ Mensen gingen minder werken in tijden van hoogconjunctuur. Dan hielden nog ze voldoende inkomen over, zelfs als ze ruimte maakten voor vrije tijd en ontspanning. Het alternatief zou zijn om meer te werken dan 'nodig' om rond te komen, en om zo een spaarreserve aan te leggen. Dat zouden mensen in het verleden echter minder gedaan hebben, ze zouden veeleer gekozen hebben voor meer vrije tijd en ontspanning, een zogenoemde 'palliativiteit'.⁴⁴ Illustratief in die zin is het gebed dat vele spinsters en wevers op het platteland dagelijks opzegden: *'Geef lieve Heer, ons cost en cleer, het hemelrijck en dan niet meer'*.⁴⁵

---

³⁷ LAMPO, '100 dagen feesten', 18.

³⁸ LAMPO, '100 dagen feesten', 20.

³⁹ LAMPO, '100 dagen feesten', 20

⁴⁰ CLOET, 'Het gelovige volk in de 18de eeuw', 405; ELEWAUT, 'Herberg en overheid' 118.

⁴¹ VANDENBROEKE, *Geschiedenis van de kleine man*, 89.

⁴² DE BRUYNE, 'De rol van de herberg in het ontspanningsleven in het Land van Waas tijdens de 17e-18e eeuw', 210; VANDENBROEKE, *Sociale geschiedenis van het Vlaamse volk*, 217.

⁴³ VANDENBROEKE, *Sociale geschiedenis van het Vlaamse volk*, 234.

⁴⁴ DE BRUYNE, 'De rol van de herberg in het ontspanningsleven in het Land van Waas tijdens de 17e-18e eeuw', 210.

⁴⁵ VANDENBROEKE, *Sociale geschiedenis van het Vlaamse volk*, 226.

In tijden van laagconjunctuur gebeurde het omgekeerde. Dan gingen de mensen weer meer werken om voldoende inkomen te verwerven.⁴⁶ Vrije tijd, die vaak ook nog geldverslindend was, verdween naar het tweede plan. Herbergiers zagen hun inkomsten sterk dalen in tijden van laagconjunctuur.⁴⁷

De katholieke Kerk ondersteunde die omgang met arbeid en tijd. Zij stelde zich traditioneel negatief op tegenover 'ongebreidelde' inkomens- en vermogensverwerving omdat ze vond dat dit 'ijdelheid' was.⁴⁸ De Kerk beriep zich daarvoor op een passage uit het Nieuwe Testament die stelde dat *'het moeilijker is voor een rijke om de hemel te bereiken dan voor een kameel om door het oog van de naald te kruipen'*.⁴⁹ De protestantse Kerken, en vooral de Calvinisten, die dominant waren in andere streken van Europa, deelden die visie niet.⁵⁰

Doorheen het ancien régime bleef de koopkracht van de plattelandsbewoners, afgezien van conjunctuurschommelingen, redelijk stabiel – al gooide oorlogsdreiging vooral tijdens de zestiende eeuw en tijdens de eerste decennia van de achttiende eeuw roet in het eten.⁵¹ Doorheen de verdere achttiende eeuw steeg de welvaart op het platteland echter aanzienlijk. Dat was gedeeltelijk te danken aan de stijgende lonen voor landarbeid en aan de stijgende inkomsten in de textielproductie, een belangrijke nijverheidstak in de thuisnijverheid op het platteland.⁵² Dit was vooral het geval in West- en Oost-Vlaanderen, maar ook in de Kempen waren er enkele centra van textielnijverheid, zoals in Turnhout.

Ook de landbouw kende in de achttiende eeuw een aanzienlijke productiviteitsstijging onder meer door de intrede van nieuwe teelten, zoals de aardappel, en door de uitbreiding van nijverheidsteelten, zoals vlas.⁵³ De goede economische omstandigheden en het vertrouwen in de toekomst zorgden ervoor dat mensen op het platteland meer tijd en geld beschikbaar hadden voor ontspanning.⁵⁴

Naast de beschikbaarheid van tijd, is vrije tijd ook afhankelijk van de financiële situatie, en dus van iemands socio-economische positie.⁵⁵ Rijkere en belangrijke mensen in het dorp hadden bijgevolg meer vrije tijd. Zo beschikte de dorpspastoor gewoonlijk over erg veel vrije tijd. Behalve op regelmatige momenten de mis opdragen, bestond zijn dagtaak enkel uit

---

⁴⁶ DE BRUYNE, 'De rol van de herberg in het ontspanningsleven in het Land van Waas tijdens de 17^e-18^e eeuw', 210.

⁴⁷ DE BRUYNE, 'De rol van de herberg in het ontspanningsleven in het Land van Waas tijdens de 17^e-18^e eeuw', 210.

⁴⁸ TUCHMANN, *De waanzinnige veertiende eeuw*, 59-61. De oorsprong van die stelling vinden we terug bij Max Weber: WEBER, *De protestantse ethiek en de geest van het kapitalisme*.

⁴⁹ TUCHMANN, *De waanzinnige veertiende eeuw*, 59-61.

⁵⁰ WEBER, *De protestantse ethiek en de geest van het kapitalisme*.

⁵¹ VANDENBROEKE, *Sociale geschiedenis van het Vlaamse volk*, 213.

⁵² VANDENBROEKE, *Sociale geschiedenis van het Vlaamse volk*, 214.

⁵³ VANDENBROEKE, *Sociale geschiedenis van het Vlaamse volk*, 220

⁵⁴ VANDENBROEKE, *Sociale geschiedenis van het Vlaamse volk*, 217.

⁵⁵ VANDENBROEKE, *Sociale geschiedenis van het Vlaamse volk*, 234.

administratie, huisbezoeken, gebedsleven en persoonlijke zaken.⁵⁶ Zeer weinig dorpspastoors besteedden in de zestiende of zeventiende eeuw hun tijd aan intellectuele arbeid. De meeste pastoors hadden immers maar een beperkte intellectuele vorming genoten en bezaten weinig boeken. In de achttiende eeuw nam de studie van pastoors wel toe.⁵⁷ Zeker de pastoors die uit de orde van de norbertijnen afkomstig waren, zoals vaak het geval was in de Kempen, waren degelijk opgeleid.

Hoeveel vrije tijd had de modale persoon dan tijdens het ancien régime? In grote lijnen zou de gemiddelde bevolking tijdens het ancien régime ongeveer 1500 tot 2000 uur per jaar hebben gewerkt.⁵⁸ Als we ervan uitgaan dat mensen het aantal officiële vrije dagen min of meer of meer respecteerden, komt dat ruwweg neer op vijf tot acht uur werken per werkdag. Uiteraard is die berekening slechts een gemiddelde en gaat het over strikte arbeidsuren, zonder de huishoudelijke taken. In veel gevallen ging het bovendien over zwaar fysiek werk en mensen werkten in bepaalde periodes van het jaar veel meer.

Doorheen de negentiende eeuw nam het werkritme van de bevolking in de steden maar ook op het platteland aanzienlijk toe.⁵⁹ Het gemiddeld aantal werkuren in een jaar steeg tot 3000 of meer en het werk gebeurde aan een veel hoger ritme dan mensen gewend waren in de landbouwsector.⁶⁰ In industriële gebieden was een werkdag van twaalf uur tijdens de negentiende eeuw normaal, in sommige sectoren en periodes kon dat zelfs oplopen tot zestien uur of meer.⁶¹ Pas in de jaren 1920 begon het aantal gewerkte uren weer echt af te nemen.⁶² De roep om een achturige werkdag was vanaf het begin van de twintigste eeuw steeds groter geworden en in 1921 werd de maximale werkduur voor de meeste⁶³ werknemers beperkt tot acht uur per dag (en 48 uur per week).

Ontspanning tijdens het ancien régime

De inschatting van hoeveel uren mensen werkten tijdens het ancien régime, laat uitschijnen dat er voldoende ruimte overbleef voor vrije tijd en ontspanning. Ontspanning was belangrijk in de achttiende eeuw, veel excuses waren goed om het – vaak fysiek zware – werk, al was het maar voor even, stil te leggen. Op welke wijze vulden mensen in het verleden die vrije tijd in?

De socio-economische positie van een persoon zorgde voor heel wat verschillen in beleving van het culturele leven en de vrijetijdsbesteding.⁶⁴ Voor de gewone bevolking op het

⁵⁶ VANDENBROEKE, *Geschiedenis van de kleine man*, 88.

⁵⁷ VANDENBROEKE, *Geschiedenis van de kleine man*, 88.

⁵⁸ VANDENBROEKE, *Sociale geschiedenis van het Vlaamse volk*, 233.

⁵⁹ VANDENBROEKE, *Sociale geschiedenis van het Vlaamse volk*, 222.

⁶⁰ VANDENBROEKE, *Sociale geschiedenis van het Vlaamse volk*, 233.

⁶¹ HOPKINS, 'Working Hours and Conditions during the Industrial Revolution: A Re-Appraisal', 60-61.

⁶² VANDENBROEKE, *Sociale geschiedenis van het Vlaamse volk*, 233.

⁶³ HEYRMAN, *Middenstandsbeweging en beleid in België. Tussen vrijheid en regulering*, 114.

⁶⁴ BURKE, *Popular culture in Early Modern Europe*, 57-58.

platteland was de ontspanning gewoonlijk niet intellectueel. De meeste mensen konden in de achttiende eeuw namelijk lezen noch schrijven.⁶⁵ Consumptie was wel een erg belangrijke vorm van ontspanning. Eten en vooral drank speelden een grote rol. Tijdens het ancien régime hadden mensen de gewoonte om het merendeel van de tijd vrij sober te leven. Uitzonderlijk gingen ze zich echter te buiten aan uitspattingen met langdurige drank- en eetpartijen.⁶⁶ Bier drinken maakte deel uit van quasi alle ontspannende activiteiten.⁶⁷ Een bijzonder type genotsmiddel dat mensen als ontspanning consumeerden was tabak. Al sinds het begin van de zeventiende eeuw was tabak roken uit stenen pijpen een wijdverspreide gewoonte in de Zuidelijke Nederlanden, zowel in de stad als op het platteland, vooral onder de lagere klasse.⁶⁸

Pijproken was een veelgebruikt ontspanningsmiddel in de herberg. Schilderij van Egbert van Heemskerck (Rijksmuseum Amsterdam).

Grote feestelijkheden vonden plaats bij belangrijke levensgebeurtenissen of 'rites de passages'. Doopfeesten waren niet enkel religieuze gebeurtenissen,⁶⁹ maar werden uitgebreid gevierd. Dat gold in nog sterkere mate voor trouwfeesten, die vaak bijzonder waren door hun lange duur, overdaad en groot aantal genodigden.⁷⁰ Aan het trouwfeest nam gewoonlijk de hele parochie deel. Na de trouw zelf ging iedereen naar de feestmaaltijd – vaak in een schuur – en werd er soms zeer veel gegeten en gedronken. Na afloop dansten

⁶⁵ VANDENBROEKE, *Geschiedenis van de kleine man*, 95.

⁶⁶ LAMBIE, 'Bierperikelen in de 17de eeuw', 2.

⁶⁷ UNGER, *Beer in the Middle Ages and the Renaissance*, 3.

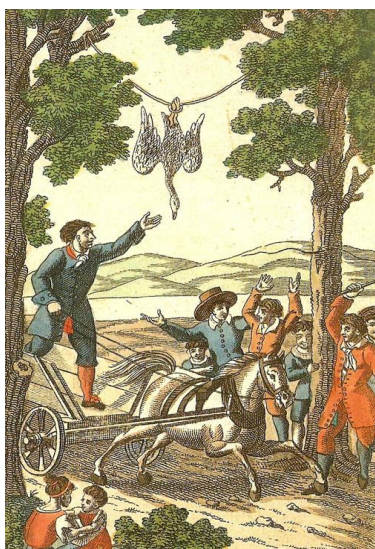
⁶⁸ VANDENBROEKE, *Geschiedenis van de kleine man*, 95.

⁶⁹ LAMPO, '100 dagen feesten', 21.

⁷⁰ ELEWAUT, 'Herberg en overheid' 123.

en dobbelden de mensen.⁷¹ De feestelijkheden konden soms dagen aanslepen. Zelfs begrafenissen gingen gepaard met dodenmalen met veel eten en drinken.⁷²

Naast persoonlijke gebeurtenissen, vonden er ook feesten plaats op het niveau van het dorp. Na de periode van hard werk op het land tijdens de zomer organiseerden mensen oogstfeesten. Kermissen waren in elke stad en bijna elk dorp een jaarlijks terugkerend evenement. Men bezocht niet alleen de kermis in de eigen woonplaats maar ook die van de omliggende parochies. Zo waren kermissen een goede gelegenheid om potentiële huwelijkspartners te ontmoeten.⁷³ Als belangrijkste publieke feesten op het platteland tijdens het ancien régime overtroffen de uitspattingen tijdens de kermis alle andere feestelijkheden.⁷⁴ In Diepenbeek waren er twee soorten kermis: grote in de vorm van dorpskermissen en kleine in de vorm van huiselijke worstenkermissen.⁷⁵

Ganzenrijden in de achttiende eeuw

Een bijzondere vorm van kermis was het ganzenrijden. Ganzenrijden vond in Kalmthout bijvoorbeeld plaats sinds 1754.⁷⁶ Het spel had nogal een ruw karakter: gezeten op een paard probeerde men de kop van een levende en met zijn poten omhoog gehangen gans af te trekken.⁷⁷ Vanaf de negentiende eeuw werd het ganzenrijden meestal verboden of ingeperkt.⁷⁸

Grote feesten vormden niet de enige vorm van ontspanning op het platteland tijdens het ancien régime. Mensen vulden hun vrije tijd met allerlei volksspelen zoals bakschieten, het bolspel of vogelpik.⁷⁹ Maar de belangrijkste dagdagelijkse ontspanning en vrijetijdsbesteding was herbergbezoek. Tijdens het ancien régime vond daar een groot deel van het sociaal verkeer plaats.⁸⁰ De gebrekkige huisvesting en de dure brandstoffen lokten mensen het huis uit naar de

⁷¹ LAMPO, '100 dagen feesten', 21.

⁷² ELEWAUT, 'Herberg en overheid' 123.

⁷³ HAKS, *Huwelijk en gezin in Holland in de 17de en 18de eeuw*, 81.

⁷⁴ ELEWAUT, 'Herberg en overheid' 123.

⁷⁵ DAENEN, *Diepenbeek onder Alden Biesen, 1662-1795*, 169. Worstenkermissen: Kleinschaligere feesten van bv. lokale verenigingen met eten en drinken, waar in het verleden vaak worsten op het menu stonden.

⁷⁶ BASTIAENSEN, *Geschiedenis van Kalmthout*, 339.

⁷⁷ De normen omtrent diervriendelijkheid waren in het verleden heel anders dan tegenwoordig. Zogenoemde 'kwelspelen', spelen waarmee men levende dieren deed lijden, waren heel gewoon in Noordwest-Europa. Pas in de twintigste eeuw veranderde de visie ten opzicht van dierenleed. Relicten van zulke kwelspelen, zoals stierenvechten, bestaan nog steeds.

⁷⁸ Tijdens de twintigste eeuw werd het spel, samen met de grote dorpsfeestelijkheden, weer geïntroduceerd, ditmaal met een dode gans, in de regio van de Antwerpse Polders.

⁷⁹ DE VUYST, 'Een brouwerij voor elk dorp', 19.

⁸⁰ ELEWAUT, 'Herberg en overheid' 120.

herberg.⁸¹ Hoewel sommige aan de herberg gerelateerde activiteiten, zoals dronkenschap en geweld, voor moeilijkheden zorgden, was de herberg toch onmisbaar in het sociaal weefsel, zeker op het platteland.⁸²

Herbergen en ontspanning tijdens het ancien régime

Herbergen ontstonden in de volle middeleeuwen. Dit hing samen met de groei van de transcontinentale landhandel. De rondreizende handelaars hadden namelijk allerlei faciliteiten nodig, waaronder voedsel, drank en een slaapgelegenheid.⁸³ Tot de zestiende eeuw was een herberg vooral een plaats waar een vermoeide reiziger een veilig onderkomen kon vinden.⁸⁴ Oorspronkelijke gasten bestonden vooral uit kooplui, pelgrims, vaganten (rondtrekkende studenten) of mensen op weg naar een rechtszaak, al mengden zich ook regelmatig delinquenten op de vlucht voor het gerecht, tussen hen.⁸⁵ Maar geleidelijk verminderde de overnachtingsfunctie van veel herbergen en werden ze in de eerste plaats drankgelegenheden waar ook (en vooral) de lokale bevolking elkaar kon ontmoeten.⁸⁶

Zowat elk dorp in de Kempen had tijdens het ancien régime dan ook minstens één herberg, vaak meerdere. Op het platteland stonden gewoonlijk één of enkele herbergen in de nabijheid van de parochiekerk.⁸⁷ De toenemende koopkracht in de achttiende eeuw deed het aantal herbergen aanzienlijk stijgen. De gemiddelde verhouding toont ongeveer één herberg per 100 inwoners. De gestegen welvaart deed ook het drankverbruik in die herbergen vrij hoog oplopen.⁸⁸

Herbergen zagen er in veel gevallen uit als gewone huizen en waren vooral herkenbaar door een uithangbord. Ze hadden vaak ook een karakteristieke naam, vaak diernamen zoals 'de Zwaan' of 'Den Dolfijn', zeker omdat er voor het einde van de achttiende eeuw nog geen huisnummers bestonden.⁸⁹

Consumeren in de herberg

De herbergen schonken tijdens het ancien régime vooral bier en brandewijn.⁹⁰ Graanjenever was een nieuwigheid van de achttiende eeuw.⁹¹ Herbergiers boden ook wel wijn aan, maar dat was duurder, en het prijsverschil met andere dranken zorgde ervoor dat gewone mensen

⁸¹ ELEWAUT, 'Herberg en overheid' 120.

⁸² ELEWAUT, 'Herberg en overheid' 120; SMITH, 'Social usages of the public drinking house', 367-368.

⁸³ BUYST, *economische geschiedenis*, 34.

⁸⁴ DERYCKE, 'Wie betaalt het gelag?', 151.

⁸⁵ DERYCKE, 'Wie betaalt het gelag?', 152-153.

⁸⁶ DERYCKE, 'Wie betaalt het gelag?', 152-153.; THEERENS, 'Op herbergbezoek te Brugge (1750-1850)', 15.

⁸⁷ VANDENBROEKE, *Geschiedenis van de kleine man*, 95; VAN UYTVEN, 'Peiling naar de Beroepsstructuur op het Brabantse platteland omstreeks 1755', 182.

⁸⁸ VANDENBROEKE, *Sociale geschiedenis van het Vlaamse volk*, 217; VAN UYTVEN, 'Peiling naar de Beroepsstructuur op het Brabantse platteland omstreeks 1755', 182.

⁸⁹ ELEWAUT, 'Herberg en overheid' 116.

⁹⁰ VANDENBROEKE, *Geschiedenis van de kleine man*, 95.

⁹¹ VANDENBROEKE, *Sociale geschiedenis van het Vlaamse volk*, 217.

vrij weinig wijn dronken.⁹² Berekeningen over de wijnprijs in de Zuidelijke Nederlanden tonen aan dat zelfs goed betaalde arbeiders gemiddeld een derde van hun dagloon moesten betalen om zich een liter wijn te kunnen veroorloven.⁹³

Toch was ook bier niet altijd even goedkoop. Uitgebreide statistische reeksen die de bierprijzen koppelen aan het gezinsbudget op het Kempense platteland zijn niet bekend, maar voor de kleine Kempense stad Lier is wel wat informatie beschikbaar. In de achttiende eeuw kon een metselaar (een beroep met een gemiddeld loon voor een niet-geschoold persoon) zich ongeveer een goede tien liter bier van een degelijke kwaliteit aanschaffen met een dagloon. Voor personen met een lager loon, zoals een metselaarsknecht, lag dat eerder rond vijf liter. Uiteraard waren er ook goedkopere bieren van lagere kwaliteit. Ook kon men natuurlijk niet het hele gezinsbudget aan bier spenderen. Bier kon dus vrij duur zijn in de achttiende eeuw. In de eeuwen voor de achttiende eeuw was bier relatief gezien wat goedkoper.⁹⁴

De meeste herbergen boden ook eten aan, een overblijfsel van de oorspronkelijke hotelfunctie van herbergen.⁹⁵ Gewoonlijk ging het over eenvoudige maaltijden,⁹⁶ klaargemaakt door de echtgenote van de herbergier, die onder meer in de keuken werkte.⁹⁷

Wie kwam naar de herberg?

Oorspronkelijk bezochten mensen van allerlei rang en stand de herbergen. Vanaf de nieuwe tijd begon de hogere klasse zich echter steeds meer terug te trekken uit het herbergleven.⁹⁸ Dat kreeg geleidelijk de connotatie van een ontspanningsvorm te zijn voor de lagere standen. Omdat vooral de burgerlijke elite herbergen begon te mijden, speelde dat in landelijke Kempense dorpen, waar die sociale groep slechts sporadisch vertegenwoordigd was, waarschijnlijk een mindere rol.

Hoewel herbergbezoek voor de geestelijkheid verboden was, net zoals dobbelen en kaarten, kansspelen, roken of jagen, gaven dorpspastoors vaak geen gehoor aan die regels. Drankmisbruik kwam bij pastoors regelmatig voor. De kerkelijke hiërarchie zocht daarom naar andere nuttige manieren waarop pastoors hun vrije tijd konden doorbrengen. Zo drong zij erop aan dat pastorijen over een tuin beschikten die de dorpspastoor kon onderhouden.⁹⁹ Pastoors die niet dronken, deden er echter ook verstandig aan niet uit de herberg weg te blijven. Hij zou zich immers in een sociaal isolement begeven, indien hij wegbleef van de

⁹² THEERENS, 'Op herbergbezoek te Brugge (1750-1850)', 18.

⁹³ AERTS, 'Dorst heeft een prijs', 608.

⁹⁴ AERTS, 'Dorst heeft een prijs', 607-620.

⁹⁵ THEERENS, 'Op herbergbezoek te Brugge (1750-1850)', 20.

⁹⁶ THEERENS, 'Op herbergbezoek te Brugge (1750-1850)', 23.

⁹⁷ VANHEE, Herbergen en brandewijnhuizen in het graafschap Vlaanderen in de tweede helft van de achttiende eeuw, 166.

⁹⁸ VAN DIJCK en VRINTS, 'De kroeg als alle bron van kwaad? Percepties van het openbaar lokaal in Antwerpen, 1350-1950', 185.

⁹⁹ VANDENBROEKE, *Geschiedenis van de kleine man*, 88.

plaats waar het merendeel van de ontspanning van zijn parochianen plaatsvond. Het goede contact met zijn parochianen, was misschien een argument om het kerkelijk verbod te negeren.¹⁰⁰

In de Lage Landen bestond er waarschijnlijk geen seksuele discriminatie wat het herbergbezoek betrof. Ook vrouwen vonden de weg naar de herberg¹⁰¹, al was herbergbezoek belangrijker voor mannen dan voor vrouwen.¹⁰² Toch waren herbergen zeker niet ontoegankelijk voor vrouwen. Er bestaat wel discussie over de vraag sinds wanneer vrouwen integraal deel uitmaakten van het herbergleven, maar waarschijnlijk waren er tijdens het ancien régime al heel wat vrouwen aanwezig in de herbergen, als klant én als uitbaatster.¹⁰³ Ze werkten er als waardin of waren gewoon bezoeker.

Heel wat schilderijen met herbergtaferelen uit het ancien régime tonen een gemengd publiek. Zelfs kinderen bezochten regelmatig de herberg.¹⁰⁴

*Gemengd herbergbezoek was de norm en zelfs kinderen waren er terug te vinden.
 Schilderij van Adriaen-Jansz. Van Ostade (Wikimedia Commons)*

¹⁰⁰ DE BRUYNE, 'De rol van de herberg in het ontspanningsleven in het Land van Waas tijdens de 17^e-18^e eeuw', 211.

¹⁰¹ AERTS, E., 'Alcoholconsumptie in het hertogdom Brabant (14de-18de eeuw)', 60.

¹⁰² VRINTS, *Het theater van de straat*, 201.

¹⁰³ VRINTS, *Het theater van de straat*, 201.

¹⁰⁴ DE BRUYNE, 'De rol van de herberg in het ontspanningsleven in het Land van Waas tijdens de 17^e-18^e eeuw', 212. De visie over het gemengde ontspanningsleven van de Kerk werd dus gewoonlijk niet opgevolgd, cf. infra.

Tijdverdrijf in de herberg

Het belangrijkste tijdverdrijf voor mensen in de herberg bestond uit bier consumeren en conversatie. De inhoud van de gesprekken valt uiteraard niet te reconstrueren, maar die zal vermoedelijk weinig verschild hebben van huidige cafégesprekken.¹⁰⁵ Ondanks de schijnbare vrijblijvendheid was samen drinken erg belangrijk. Gezamenlijk bier drinken was het symbool van samenhang en een ritueel dat sociale banden bevestigde en versterkte. Ruzies en conflicten werden bijgelegd 'tussen pot en pint'. Wie een gezamenlijke dronk weigerde, wees eigenlijk vriendschap af.¹⁰⁶ Bovendien was het opbouwen van dat sociaal kapitaal in de herberg niet enkel plezierig maar ook nuttig. In geval van nood kon er op die sociale relaties een beroep gedaan worden voor hulp.¹⁰⁷

Toch bespraken mensen ook belangrijke zaken in de herberg: regelmatig sloten ze er zakelijke transacties.¹⁰⁸ Soms werden er gemeentezaken besproken. Er werd 'genetwerkt'. De West-Vlaamse herberg '*In de dolfin*' die in Bokrijk staat, was tegelijk 'wethuis', één kamer diende voor gemeentezaken en de gemeenteraad.¹⁰⁹ Die herberg was daarmee geen uitzondering.¹¹⁰ Ook notariële aankondigen hingen uit in de herberg en openbare verkopen vonden er plaats.¹¹¹

Regelmatig vonden er ook echte feesten plaats in de herberg. Er werd gedanst,¹¹² vooral op feestdagen, carnaval of dagen wanneer er kermis was in het dorp.¹¹³ Verder werd er muziek gespeeld en zongen mensen er liederen.¹¹⁴

---

¹⁰⁵ THEERENS, 'Op herbergbezoek te Brugge (1750-1850)', 23.

¹⁰⁶ VAN DIJCK en VRINTS, 'De kroeg als alle bron van kwaad? Percepties van het openbaar lokaal in Antwerpen, 1350-1950', 181.

¹⁰⁷ VAN DIJCK en VRINTS, 'De kroeg als alle bron van kwaad? Percepties van het openbaar lokaal in Antwerpen, 1350-1950', 188.

¹⁰⁸ VAN DIJCK en VRINTS, 'De kroeg als alle bron van kwaad? Percepties van het openbaar lokaal in Antwerpen, 1350-1950', 188.

¹⁰⁹ WEYNS, 'Over herbergen', 231.

¹¹⁰ VANDENBROEKE, *Geschiedenis van de kleine man*, 144.

¹¹¹ WEYNS, 'Over herbergen', 231.

¹¹² BURKE, *Popular culture in Early Modern Europe*, 155.

¹¹³ THEERENS, 'Op herbergbezoek te Brugge (1750-1850)', 28.

¹¹⁴ Er zijn zelfs drankliederen over de herberg bekend uit de twaalde en dertiende eeuw, zowel in het Latijn als in de volkstaal, zoals degene overgeleverd in de geschriften '*Carmina Burana*'.

© Mauritshuis

Dansfeest met muziek voor een herberg. Schilderij van Jan Steen (Wikimedia Commons)

Triptrakspel in de herberg. Schilderij van Jan Steen. (Wikimedia Commons)

Kansspelen waren een andere opvallende activiteit in de herbergen. Allerhande kansspelen, waren zeer populair tijdens het ancien régime. De voornaamste waren kaartspelen of dobbelen, maar ook het ganzenspel, triktrak (een spel dat lijkt op backgammon), het loterijspel (de voorloper van bingo) of zelfs gewoon kruis of munt waren geliefde spelen.¹¹⁵ Men gokte om geld maar ook om de werkverdeling te bepalen.¹¹⁶ De wereldlijke overheid deed aanvankelijk weinig moeite om die activiteiten te beteugelen.¹¹⁷ Tot het einde van de zeventiende eeuw

¹¹⁵ DE BRUYNE, 'De rol van de herberg in het ontspanningsleven in het Land van Waas tijdens de 17^e-18^e eeuw', 220.

¹¹⁶ DERYCKE, 'Wie betaalt het gelag?', 154.

¹¹⁷ DE BRUYNE, 'De rol van de herberg in het ontspanningsleven in het Land van Waas tijdens de 17^e-18^e eeuw', 214.

was gokken enkel verboden op zon- en feestdagen.¹¹⁸ Op andere dagen waren kansspelen toegelaten, maar werden ze in principe wel belast om ze binnen de perken te houden.¹¹⁹

Dat veranderde in de achttiende eeuw, toen de overheid de visie ontwikkelde dat gokken en kansspelen bijdroegen tot de armoede van de lagere klassen.¹²⁰ Daarenboven trokken de herbergen van de Zuidelijke Nederlanden beroepsspelers aan van de omringende landen waar al eerder een verbod gold.¹²¹ Kansspelen vormden eveneens vaak aanleiding tot ruzie of vechtpartijen, zeker wanneer ze met alcohol werden gecombineerd.¹²² Vanaf 1704 verbood de overheid van de Zuidelijke Nederlanden alle kansspelen en loofde ze een beloning uit voor wie overtreders verklikte.¹²³ Herbergiers die kansspelen toelieten, riskeerden een zware boete en de sluiting van hun herberg.¹²⁴

Toen in het midden van de achttiende eeuw een nieuw populair gokspel, roulette, haar intrede deed, werd ook dat meteen verboden.¹²⁵ Ondanks alle wetgeving bleven kansspelen integraal deel uitmaken van het ontspanningsleven en het herbergvertier tijdens het ancien régime.¹²⁶ Er zijn eveneens aanwijzingen dat ook hier de lokale overheden het niet steeds even nauw namen met regels die van bovenhand werden opgelegd. In een onderzoek naar de ontspanning in het land van Waas vond De Bruyne voor de zeventiende en achttiende eeuw geen enkel proces terug waarin gokkers werden veroordeeld.¹²⁷

---

¹¹⁸ ELEWAUT, 'Herberg en overheid' 123.

¹¹⁹ ELEWAUT, 'Herberg en overheid' 123.

¹²⁰ DE BRUYNE, 'De rol van de herberg in het ontspanningsleven in het Land van Waas tijdens de 17^e-18^e eeuw', 214.

¹²¹ ELEWAUT, 'Herberg en overheid' 123.

¹²² DERYCKE, 'Wie betaalt het gelag?', 154.

¹²³ DE BRUYNE, 'De rol van de herberg in het ontspanningsleven in het Land van Waas tijdens de 17^e-18^e eeuw', 214.

¹²⁴ DE BRUYNE, 'De rol van de herberg in het ontspanningsleven in het Land van Waas tijdens de 17^e-18^e eeuw', 214.

¹²⁵ DE BRUYNE, 'De rol van de herberg in het ontspanningsleven in het Land van Waas tijdens de 17^e-18^e eeuw', 214.

¹²⁶ DE BRUYNE, 'De rol van de herberg in het ontspanningsleven in het Land van Waas tijdens de 17^e-18^e eeuw', 214.

¹²⁷ DE BRUYNE, 'De rol van de herberg in het ontspanningsleven in het Land van Waas tijdens de 17^e-18^e eeuw', 221.

Geweld en vechtpartijen in de herberg

Vechtpartij in een herberg na een kaartspel. Schilderij van Jan Steen (Wikimedia Commons)

Doordat ontspanning vaak gepaard ging met aanzienlijke hoeveelheden alcohol waren geweld en vechtpartijen schering en inslag.¹²⁸ Dat geweld ontstond in de meeste gevallen spontaan en zodoende gebruikten de daders weinig wapens. Zware verwondingen of doodslag kwamen maar weinig voor,¹²⁹ al escaleerden de gevechten nu en dan toch.¹³⁰ Zo pronkte in 1786 een man in de herberg in Zoerle (Westerlo) met een bebloed mes dat krom stond omdat hij er net een man mee in de rug had gestoken.¹³¹ Het aantal vechtpartijen in herbergen bleek doorheen de achttiende eeuw toe te nemen.¹³² Herbergen vormden, vooral in de steden en wanneer ze overnachtingsplek boden, ook ideale schuilplaatsen voor criminelen. Naar alle waarschijnlijkheid vond er heling van gestolen goederen plaats.¹³³

De visie van de Kerk

Voor de Kerk bestond het begrip 'vrije tijd' niet.¹³⁴ Vrije tijd leidde tot onreine gedachten. Zondag, een dag die als een rustdag gold, of kerkelijke feestdagen waren dagen die aan God gewijd moesten worden en dus geen echte 'vrije dagen'.¹³⁵

¹²⁸ ELEWAUT, 'Herberg en overheid' 120.

¹²⁹ ELEWAUT, 'Herberg en overheid' 120.

¹³⁰ VAN LOOY, 'Brutaal herberggevecht op de Uilenberg 1769'; -, *Herberggevecht in Zoerle*.

¹³¹ DE WINTER, *Het kerkelijk leven in de parochie Westerlo en haar dochterparochie Zoerle (1559-1789)*, 23.

¹³² ELEWAUT, 'Herberg en overheid' 121.

¹³³ ELEWAUT, 'Herberg en overheid' 121.

¹³⁴ DE BRUYNE, 'De rol van de herberg in het ontspanningsleven in het Land van Waas tijdens de 17e-18e eeuw', 209.

¹³⁵ DE BRUYNE, 'De rol van de herberg in het ontspanningsleven in het Land van Waas tijdens de 17e-18e eeuw', 210.

Bijgevolg konden de gebruikelijke vormen van ontspanning op tegenkanting rekenen. De Kerk was vooral hard gekant tegen alle vormen van gemengde ontspanning (mannen en vrouwen samen) en tegen overdadig herbergbezoek.¹³⁶ Vanaf het einde van de zeventiende eeuw beschouwde de Kerk gemengd herbergbezoek zelfs als een doodzonde en wilde ze de sacramenten weigeren aan mensen die zulke bijeenkomsten bezochten.¹³⁷ In de praktijk bleef gemengd herbergbezoek de norm.¹³⁸ Daarenboven, met haar vele feestdagen, droeg de Kerk natuurlijk zelf bij tot een uitgebreid ontspanningsleven. Toch bleven de opties om die vrije tijd in te vullen eerder beperkt. Vooral op het platteland waren er weinig andere mogelijkheden tot ontspanning dan herbergbezoeken of drankfestijnen.¹³⁹ Voor gemengde bijeenkomsten en ontspanning was de Kerk erg streng omdat die aanleiding konden geven tot 'onkuisheid'. Dit botste op de moraal van de bewoners zelf, die zich niet konden vinden in de visie van de Kerk. Gemengde bijeenkomsten waren op het platteland immers de meest voor de hand liggende manier om een geschikte huwelijkspartner te vinden en veel ouders stuurden hun kinderen er daarom bewust heen.¹⁴⁰

Uiteraard waren ook jongeren zelf vragende partij. Voor hen bood de herberg onafhankelijkheid en een verminderde sociale controle.¹⁴¹ Het was voor ouders moeilijk en onwenselijk om hun kinderen op zon- en feestdagen thuis te houden.¹⁴² De strengere houding van de Kerk ten opzichte van gemengde ontspanning vanaf het einde van de zeventiende eeuw had weinig met de sociale realiteit te maken. Er zijn geen aanwijzingen dat er een verslapping van de zeden plaatsvond. Zeker op het platteland lijkt er geen zedelijk verval te zijn geweest. Het aantal onwettige geboorten nam af doorheen de zeventiende eeuw en was uiteindelijk minder dan twee procent.¹⁴³ Ideologische motieven en de gegroeide macht van de kerkelijke overheid tijdens de contrareformatie speelden mogelijk wel een rol.¹⁴⁴

De lokale clerus bleek in de praktijk vaak veel inschikkelijker dan de officiële regels vooropstelden.¹⁴⁵ In de meeste dorpen was het verboden om bier te tappen tijdens de misvieringen. Soms werd er een uitzondering gemaakt voor reizigers op doortocht, wat ook

---

¹³⁶ DE BRUYNE, 'De rol van de herberg in het ontspanningsleven in het Land van Waas tijdens de 17^e-18^e eeuw', 210.

¹³⁷ ELEWAUT, 'Herberg en overheid' 122.

¹³⁸ DE BRUYNE, 'De rol van de herberg in het ontspanningsleven in het Land van Waas tijdens de 17^e-18^e eeuw', 210 e.v.

¹³⁹ DE BRUYNE, 'De rol van de herberg in het ontspanningsleven in het Land van Waas tijdens de 17^e-18^e eeuw', 210.

¹⁴⁰ VANDENBROEKE, *Geschiedenis van de kleine man*, 95. DE BRUYNE, 'De rol van de herberg in het ontspanningsleven in het Land van Waas tijdens de 17^e-18^e eeuw', 211.

¹⁴¹ ELEWAUT, 'Herberg en overheid' 122.

¹⁴² VANDENBROEKE, *Geschiedenis van de kleine man*, 95.

¹⁴³ VANDENBROEKE, *Geschiedenis van de kleine man*, 95.

¹⁴⁴ VAN DIJCK en VRINTS, 'De kroeg als alle bron van kwaad? Percepties van het openbaar lokaal in Antwerpen, 1350-1950', 185.

¹⁴⁵ DE BRUYNE, 'De rol van de herberg in het ontspanningsleven in het Land van Waas tijdens de 17^e-18^e eeuw', 211.

meteen weer de deur op een kier zette voor lokale bewoners.¹⁴⁶ In 1545 kon de pastoor van Diepenbeek bekomen dat het verboden was om nog bier (of wijn) te serveren tijdens de mis op zondag of feestdagen. Wie betrapt werd, moest een boete betalen van 7 schellingen. De helft werd betaald door de herbergier, de andere helft door de klant.¹⁴⁷

Officieel was de Kerk altijd ondubbelzinnig negatief tegenover herbergen, die ze beschouwde als een bedreiging. De Kerk vergeleek de herberg met de duivel of de hel, het absolute symbool van de 'tegenkerk', waar dronkenschap, onkuisheid en spel de bovenhand voerden.¹⁴⁸ Er waren ook meer pragmatische redenen waarom de Kerk zich afzette tegen de herbergen. De kerk en de herberg waren rechtstreekse concurrenten voor de tijd van de parochianen, zeker op zon- en feestdagen.¹⁴⁹ De geestelijkheid wilde beslag leggen op een aanzienlijk deel van de vrije tijd door misvieringen en andere religieuze plechtigheden. Zo verwachtte de kerkelijke overheid dat de dorpspriesters de gelovigen aanzetten het lof en de vespers bij te wonen om herbergbezoek en andere ongeoorloofde vormen van ontspanning te beperken.¹⁵⁰ Pas in de negentiende en twintigste eeuw zou ze die afwijzing aanvullen met alternatieven, in de vorm van het zelf organiseren van ontspanning, via allerlei organisatievormen zoals de jeugdwerking van de katholieke zuil.

De visie van de wereldlijke overheid

Met haar regels over ontspanning beïnvloedde de Kerk ook de wereldlijke overheid. Vaak waren de visies van de Kerk en van de overheid gelijklopend. De wereldlijke overheid had weliswaar andere wetgevende prioriteiten, maar vaardigde op aandringen van de Kerk nu en dan regels uit die gemengde ontspanning moesten beteugelen en probeerde via verordeningen het herbergbezoek binnen de perken te houden.¹⁵¹

Vanaf de zeventiende eeuw begon de wereldlijke overheid regels uit te vaardigen tegen gemengde ontspanning.¹⁵² In 1682 vaardigde de overheid een ordonnantie uit die gemengde ontspanning moest beperken.¹⁵³ In het begin van de achttiende eeuw viseerde de overheid twee vormen van gemengde ontspanning: de spinningen en het schenken van kwanselbier.¹⁵⁴ Spinningen waren afkomstig van de gewoonte op het platteland waarbij vrouwen en meisjes gezamenlijk sponnen, een activiteit die zo ook veel mannen op

---

¹⁴⁶ ELEWAUT, 'Herberg en overheid' 118.

¹⁴⁷ VERMIN, 'Brouwen in Diepenbeek', 72.

¹⁴⁸ ELEWAUT, 'Herberg en overheid' 115.

¹⁴⁹ ELEWAUT, 'Herberg en overheid' 115.

¹⁵⁰ VANDENBROEKE, *Geschiedenis van de kleine man*, 94. Het lof, een gebedsdienst met veel zang, vond plaats na de gewone misviering, meestal rond de middag, de vespers waren een avonds-gebedsdienst.

¹⁵¹ ELEWAUT, 'Herberg en overheid' 122.

¹⁵² DE BRUYNE, 'De rol van de herberg in het ontspanningsleven in het Land van Waas tijdens de 17^e-18^e eeuw', 213.

¹⁵³ DE BRUYNE, 'De rol van de herberg in het ontspanningsleven in het Land van Waas tijdens de 17^e-18^e eeuw', 213.

¹⁵⁴ DE BRUYNE, 'De rol van de herberg in het ontspanningsleven in het Land van Waas tijdens de 17^e-18^e eeuw', 213.

vrijersvoeten aantrok.¹⁵⁵ Ten laatste in de achttiende eeuw waren er zelfs georganiseerde bijeenkomsten van jongens en meisjes in de herbergen die de naam 'spinning' meekregen.¹⁵⁶ De andere doorn in het oog van de overheid, het schenken van kwanselbier, was een soort van vrijgezellenfeest voor mannen. De aanstaande bruidegom trakteerde zijn vrienden op bier, maar ook vrouwen kwamen naar die gelegenheden die vaak uitmondde in braspertijen.¹⁵⁷ Vanaf het derde kwart van de achttiende eeuw versoepelde de overheid haar positie tegenover gemeente ontspanning, die voorheen vaak toch al werd genegeerd door de lokale autoriteiten¹⁵⁸ Vooral vanaf de achttiende eeuw richtte de overheid zich actief tegen herbergbezoek in het algemeen, al hadden lokale besturen reeds eerder strenge reglementeringen tegen herbergbezoek uitgevaardigd.¹⁵⁹

In 1779 vaardigde keizerin Maria-Theresia een ordonnantie uit die erg nefast was voor het herbergleven.¹⁶⁰ Ze beperkte het aantal toegelaten herbergen in de dorpen en liet kinderen niet meer toe in de herberg. Vaste sluitingsuren werden nu op nationaal vlak geregeld: 20 uur in de winter en 21 uur in de zomer.¹⁶¹ Dat is naar huidige normen natuurlijk erg vroeg. We moeten er echter rekening mee houden dat de nacht in het verleden veel meer dan nu een tijd van rust en recuperatie was, waarin het sociaal verkeer nagenoeg stillag. De dag begon op het platteland ook vroeg.¹⁶²

De wetgeving toemde ook andere ontspanningsmogelijkheden in, zoals de populaire kermessen. Vanaf 1779, toen Jozef II het beruchte kermisedict uitvaardigde, mochten er nog maximaal twee kermessen per jaar worden gehouden en mochten enkel erkende schuttersverenigingen nog schietwedstrijden organiseren.¹⁶³

---

¹⁵⁵ GEHEUGEN COLLECTIEF, *BKRK – Vooronderzoek Textiel*. Spinnen was traditioneel een winteractiviteit die begon rond 1 oktober en eindigde rond half maart. Om vuur en licht uit te sparen en vooral ook voor de gezelligheid trokken de spinsters uit één buurt samen naar een van de boerderijen die zich het beste leende voor gezamenlijk spinnen aan de haard. Die spinavonden noemde men 'spinningen'.

¹⁵⁶ DE BRUYNE, 'De rol van de herberg in het ontspanningsleven in het Land van Waas tijdens de 17e-18e eeuw', 213.

¹⁵⁷ DE BRUYNE, 'De rol van de herberg in het ontspanningsleven in het Land van Waas tijdens de 17^e-18^e eeuw', 213.

¹⁵⁸ DE BRUYNE, 'De rol van de herberg in het ontspanningsleven in het Land van Waas tijdens de 17^e-18^e eeuw', 213-214.

¹⁵⁹ DE BRUYNE, 'De rol van de herberg in het ontspanningsleven in het Land van Waas tijdens de 17^e-18^e eeuw', 214.

¹⁶⁰ DE BRUYNE, 'De rol van de herberg in het ontspanningsleven in het Land van Waas tijdens de 17^e-18^e eeuw', 212.

¹⁶¹ DE BRUYNE, 'De rol van de herberg in het ontspanningsleven in het Land van Waas tijdens de 17^e-18^e eeuw', 212.

¹⁶² ELEWAUT, 'Herberg en overheid' 117.

¹⁶³ DE BRUYNE, 'De rol van de herberg in het ontspanningsleven in het Land van Waas tijdens de 17^e-18^e eeuw', 212.

De lokale reacties op de wettelijke verboden waren afwijkend: in Diepenbeek bijvoorbeeld volgden de herbergen de sluitingsuren van Maria-Theresia lang niet altijd op.¹⁶⁴ Vaak paste de lokale uitvoerende macht, zoals de meier of drossaard, zeker op het platteland de wetgeving niet altijd even strikt toe. Lokale machthebbers zaten immers regelmatig met een belangenconflict. De lokale heer was in heel wat gevallen zelf brouwer of had belangen bij de bierconsumptie.¹⁶⁵ Zo ook in Diepenbeek waar de heren van Alden Biesen via het Paenhuys een monopolie hadden op de (commerciële) bierproductie.¹⁶⁶ De lokale overheid hield bovendien rekening met het belang van de herberg in het dorpsleven en vreesde de woede van de bevolking op te wekken bij een te streng beleid.¹⁶⁷ De herberg was dus voor de overheid soms een bron van onrust maar tegelijkertijd een bron van inkomsten.¹⁶⁸

Huwelijken en begrafenissen

De wereldlijke overheid liet zijn invloed ook gelden in de feestelijkheden die hoorden bij belangrijke levensgebeurtenissen. In de zestiende eeuw beval de overheid om bruiloften te beperken tot de volgende middag en het aantal gasten te beperken tot twintig.¹⁶⁹ De regels werden waarschijnlijk niet te strikt opgevolgd en een eeuw later haalde de overheid gedeeltelijk bakzeil: trouwfeesten mochten weer twee dagen duren en er mochten 64 genodigden aanwezig zijn. In de achttiende eeuw werden de regels weer strenger, 40 genodigden was nu het hoogst toegelaten aantal. Bovendien besloot de overheid op dat moment ook dat dodenmalen versoberd moesten worden.¹⁷⁰ Blijkbaar gaven begrafenissen dus soms ook aanleiding tot braspertijen.

Een milde blik op dronkenschap

De positie van de wereldlijke overheid en de brede bevolking ten opzichte van dronkenschap was eerder mild, al werd er wel een uitzondering gemaakt voor zogenoemde 'ziekelijke dronkenschap'.¹⁷¹ Die problematische vorm van drankmisbruik werd nooit aanvaard, terwijl occasionele dronkenschap, zeker voor de lokale overheid, juist gold als een verzachtende omstandigheid bij rechtspraak.¹⁷² Pas in de tweede helft van de achttiende eeuw werd de overheid geleidelijk strenger voor dronkenschap. Dronken personen kregen zwaardere

---

¹⁶⁴ DAENEN, *Diepenbeek onder Alden Biesen, 1662-1795*, 169.

¹⁶⁵ DE BRUYNE, 'De rol van de herberg in het ontspanningsleven in het Land van Waas tijdens de 17^e-18^e eeuw', 213.

¹⁶⁶ GEHEUGEN COLLECTIEF, *BKRK – Onderzoeksrapport Het Paenhuys in een conflict tussen heer en bevolking (1700-1758)*.

¹⁶⁷ DE BRUYNE, 'De rol van de herberg in het ontspanningsleven in het Land van Waas tijdens de 17^e-18^e eeuw', 217.

¹⁶⁸ ELEWAUT, 'Herberg en overheid', 111.

¹⁶⁹ ELEWAUT, 'Herberg en overheid' 123.

¹⁷⁰ ELEWAUT, 'Herberg en overheid' 123.

¹⁷¹ ELEWAUT, 'Herberg en overheid' 120.

¹⁷² ELEWAUT, 'Herberg en overheid' 120.

straffen en indien ze behoeftig waren, liepen ze het risico van de armenrol geschrapt te worden en zo hun rechten op liefdadigheid te verliezen.¹⁷³

---

¹⁷³ ELEWAUT, 'Herberg en overheid' 120.

Wat dronken mensen in het verleden: bier vs. water

Het idee dat mensen vroeger bier dronken omdat ze dat gezonder achtten dan water, dat met ziektekiemen besmet zou zijn, is een wijdverbreide misvatting over het verleden.¹⁷⁴ Onder voedingshistorici bestaat er consensus dat enerzijds mensen bier niet gezonder achtten dan water en anderzijds dat mensen ook veel water dronken (wat de zin van bier drinken om geen ziekten te op te lopen teniet doet).

Misvatting: mensen dachten dat bier gezonder was dan water

Voor de stelling dat mensen in het verleden dachten dat bier gezonder zou zijn dan water, ontbreekt het bewijsmateriaal volledig. Er bestaan nauwelijks historische bronnen die onderschrijven dat mensen dachten dat je bier moest drinken omdat je van water ziek zou worden. Er zijn in tegendeel heel wat bronnen die stellen dat water gezonder was dan bier. Een lokaal voorbeeld is de veertiende-eeuwse Luikse monnik, Leonard, die in zijn dieetwerk beschreef dat water de geprefereerde drank was en het aanbeval boven bier.¹⁷⁵ Ook andere dieetwerken doorheen Europa raadden juist water aan.¹⁷⁶ Zo schreef de filosoof Michel de Montaigne in de zestiende eeuw dat water zijn favoriete drank was.¹⁷⁷ In diezelfde eeuw schreef dokter en agronoom Jean Liebaut dat landbouwers over voldoende proper water moesten beschikken omdat het 'een belangrijke rol speelde in het leven en de belangrijkste drank [was] van de knechten'.¹⁷⁸ Denis Diderot schreef in zijn *Encyclopedie* aan het einde van de achttiende eeuw dat water de 'meest gedronken en de gezondste drank' was van mensen.¹⁷⁹

Dat wil niet zeggen dat mensen nooit ziek werden door besmet water te drinken. Tot in de negentiende eeuw vonden er – vooral in de steden (zoals Antwerpen en Londen) – nu en dan epidemieën plaats die hun oorsprong vonden in besmet water. Die epidemieën illustreren juist dat mensen daadwerkelijk water dronken. Het was ook pas bij de grote cholera-epidemie in 1856 dat dokter John Snow ontdekte dat besmet water de oorzaak was van

---

¹⁷⁴ Voor toegankelijke uiteenzettingen zie onder meer : HARRIS, en GRIGSBY, *Misconceptions about the Middle Ages*; MORTIMER, *The Time Traveler's Guide to Medieval England: A Handbook for Visitors to the Fourteenth Century*; SQUATRITI, *Water and Society in Early Medieval Italy AD 400-1000*. En SALZMAN, *Drinking water: a history*. Of zie voor het ontmaskeren van de mythe de blog van voedingshistoricus Jim Chevallier <http://leslefts.blogspot.be/2013/11/the-great-medieval-water-myth.html> geraadpleegd op 27 november 2015.

¹⁷⁵ XHAYET, 'Une diététique monastique de Liègeoise du XIV siècle' 373-414.

Zie ook voor waterconsumptie lokaal en in Europa: BOESMANS, *Bieren en Pintelieren*, 55.

¹⁷⁶ ORDRONAU, *Translation into English verse of Regimen Sanitatis Salerni. Scuola Medica Salernitana*; HAGEN, *A handbook of Anglo-Saxon food : processing and consumption*.

¹⁷⁷ Hij gebruikte daarvoor het spreekwoord dat de Grieken al gebruikten om de voorkeur voor water te beschrijven: ὕδωρ ἀριστον of, 'water is het beste' MONTAIGNE, *Essais de Montaigne*, 355.

¹⁷⁸ LIEBAUT, *L'agriculture et maison rustique*, 4.

¹⁷⁹ DIDEROT, *Encyclopédie*, 521.

cholera, in tegenstelling tot besmette lucht zoals men voorheen dacht.¹⁸⁰ Zelfs daarna weigerden beleidsmakers nog lang aan te nemen dat zulke ziekten via besmet water werden overgebracht.¹⁸¹

De stelling dat mensen bier gezonder achtten dan water vertrekt ook vanuit een verkeerde premisse: dat wanneer water het risico bood mensen ziek te maken, mensen in het verleden geen water zouden drinken én bier meteen het geprefereerde alternatief zou zijn. De redenering gaat dat bier wordt gekookt, een proces dat bacteriën die het water hadden kunnen besmetten vernietigt. Dat mensen dat transmissiemechanisme van ziekten tot ruim in de negentiende eeuw niet kenden (of wilden geloven) werd hierboven al aangehaald. Het was ook pas in 1861 dat Louis Pasteur de bacterietheorie ontwikkelde – het idee dat sommige ziekten door bacteriën worden veroorzaakt. Dat neemt niet weg dat mensen misschien empirisch hadden kunnen leren dat water koken ervoor zorgde je er niet ziek van wordt. Zelfs in dat geval hadden er eenvoudigere alternatieven bestaan. Men kon water koken en eventueel van extra smaak voorzien op eenvoudige wijze (zoals met soep of kruidenmengsels), zonder een ingewikkeld en tijdrovend brouwproces. Melk had eveneens een relatief kiemvrij alternatief voor vervuild water kunnen bieden.¹⁸² Al deze alternatieven waren eenvoudiger en vooral meestal aanzienlijk goedkoper dan bier.¹⁸³ De lagere kost was dan ook de belangrijkste reden waarom mensen veel water dronken.

Beschikbaarheid van drinkwater

In de meeste periodes was er bijna overal voldoende drinkbaar water beschikbaar. Dorpen werden in het verleden steeds opgericht rond bronnen van drinkbaar zoet water. Dat waren waterputten, bronnen, stromende riviertjes of andere vormen van water dat drinkbaar was voor mensen uit die periode. Mensen werden dus gewoonlijk niet ziek door water te drinken. Mensen beseften ook dat ze geen water moesten drinken waarin dode dieren hadden gelegen of water dat besmet was door allerlei activiteiten zoals leerlooien, wolverven, ... In de steden waren er regels die ervoor zorgden dat vervuilende activiteiten plaatsvonden op locaties waar ze het drinkwater niet aantastten. In de dorpskeuren waren er onder meer regels die het verven van wol verboden op plaatsen waar drinkwater werd gehaald.¹⁸⁴

In grotere steden was de watervoorziening soms wat problematischer. De bevolking was er groter en de kans was groter dat waterbronnen vervuild geraakten. Daar leverde ingevoerd bier soms een (beperkt) alternatief. Maar ook in die steden dachten de beleidsmakers aan

---

¹⁸⁰ JOHNSON, *The Ghost map: The story of London's most terrifying epidemic – and how it changed science, cities and the modern world*, 195-196.

¹⁸¹ CHAPELLE, *Wellsprings*, 82.

¹⁸² Een uitzondering is besmetting met de TBC bacterie die soms plaatsvond bij melk en de ziekte tuberculose kon veroorzaken. Het verband met melk drinken was voor mensen echter zeer moeilijk te maken voordat de TBC bacterie werd ontdekt omdat er soms vele jaren verliepen tussen de besmetting en het uitbreken van de ziekte.

¹⁸³ AERTS, 'Zwaar superbier of opgewarmd water', 35-37.

¹⁸⁴ GEHEUGEN COLLECTIEF, *BKRK – Onderzoeksrapport 'Smidse Neeroeteren'*.

de distributie van proper en drinkbaar water met behulp van grote infrastructuurwerken. In Londen werden al sinds 1236 op veel plaatsen in de stad grote cisternes onderhouden met drinkbaar water dat geput werd in onbezoedelde bronnen buiten de stad.¹⁸⁵ In Brussel liet aartshertog Albrecht rond 1600 een waterbevoorradingssysteem in het park Coudenberg aanleggen om tot in zijn paleis over drinkwater te kunnen beschikken.¹⁸⁶ Ook in Antwerpen was drinkbaar water soms een probleem, deels door vervuiling en deels door contact met het relatief zoute Scheldewater. Om die reden liet Karel de Stoute in de vijftiende eeuw de Herentalse Vaart graven, die de stad van drinkwater moest voorzien. Hoewel brouwerijen zich langs haar oevers vestigden en zo de stad van bier voorzagen, was ook drinkwater een primair doel.¹⁸⁷ Ook andere steden hadden hun eigen drinkwatervoorzieningen.¹⁸⁸ Zelfs als die voorzieningen afwezig waren, dronken mensen ook in grote steden het water dat beschikbaar was. In Parijs dronken mensen zeker tot in de achttiende eeuw gewoon water uit de Seine.¹⁸⁹

De verhouding water - bier

Heel wat indirect bewijsmateriaal illustreert dat mensen in het verleden wellicht vooral op water rekenden om hun dorst te stillen. Dat betekent niet dat mensen in het verleden niet ook heel wat bier dronken. Exacte cijfers voor de verhouding tussen beide zijn echter moeilijk te vinden omdat water zo triviaal was in het leven van mensen. Water drinken was in heel de geschiedenis van de mensheid zo dagdagelijks dat het weinig aandacht kreeg in het bronnenmateriaal. Dat wordt nog versterkt door het feit dat water in veruit de meeste gevallen onbewerkt en gratis beschikbaar was. Daardoor werden heel wat potentiële bronnen voor exact cijfermateriaal over water (input-output gegevens, bedrijfsregisters, accijnzen,...) nooit opgesteld. We kennen de exacte verhouding daarom niet en kunnen dus niet stellen dat mensen meer bier dronken dan water.

Wat we wel zeker weten is dat mensen geen bier dronken om ziekten te vermijden. Dat werkt uiteraard alleen wanneer je verder geen (of nauwelijks) water drinkt. Bier dronken mensen omdat het een aanzienlijke voedingswaarde had en energie gaf, wat een voordeel bood bij het zware fysieke werk dat ze meestal moesten verrichten. Dat was ook de reden waarom mensen vermoedelijk veel grotere hoeveelheden vocht tot zich moesten nemen dan de twee liter per dag die tegenwoordig wordt aanbevolen voor mensen met een zittend beroep. Bier was dan wellicht een welgekomen afwisseling bij het eentonige dieet dat ze hadden. Verder dronken mensen bier om dezelfde redenen als er tegenwoordig veel bier wordt gedronken; ontspanning. Volgens sommige bronnen bleef trouwens de belangrijkste drank van mensen

---

¹⁸⁵ Zie 'The Great Conduit' in Florilegium Urbanum, <http://users.trytel.com/~tristan/towns/florilegium/community/cmfabr24.html>.

¹⁸⁶ LOMBAERDE, 'Schoon water voor bier', 72.

¹⁸⁷ zie: PATROONS, *Van 't Schijn tot 't Scheld*.

¹⁸⁸ KUCHER, 'The Use of Water and its Regulation in Medieval Siena, 504-536.

¹⁸⁹ ROCHE, 'Le temps de l'eau rare du Moyen Âge à l'époque moderne', 383-399.

op het platteland in het verleden een veel soberdere vloeistof: karnemelkpap, die men driemaal daags at.¹⁹⁰

---

¹⁹⁰ VANDENBROEKE, *Geschiedenis van de kleine man*, 239.

Besluit

Wanneer we vrijetijdsbesteding en ontspanning tijdens de achttiende eeuw op het Kempense platteland onder de loep nemen, komen een aantal tendensen naar voren.

Een eerste opvallende vaststelling is dat mensen tijdens het ancien régime tijd hadden en maakten voor ontspanning. Hoewel ze vaak lang en hard moesten werken, bestond hun leven niet enkel uit labeur in 'het zweet des aanschijns'. Mensen hadden door de kerkelijke agenda heel wat vrije dagen, al namen die doorheen het ancien régime stelselmatig af. In realiteit was vrije tijd ook sterk afhankelijk van het seizoen en van de economische situatie van de persoon en de periode. Rijke mensen hadden meer vrije tijd en tijdens economische hoogconjunctuur namen ook de lagere klassen meer tijd voor ontspanning. In de aanloop naar de negentiende eeuw nam de duur van de gemiddelde werkdag geleidelijk toe, samen met het aantal werkdagen. Die verhoogde werkdruk effende het pad naar de Industriële Revolutie.

Die mentale omslag werd mede in de hand gewerkt door de overheid, die doorheen het ancien régime een strengere houding aannam ten opzichte van allerlei vormen van ontspanning. Ze was bezorgd over de veiligheid en openbare orde, maar ook over de werkvlijt van haar bevolking. De wereldlijke overheid ervoer ook druk van haar geestelijke tegenhanger. De Kerk zag ledigheid immers als een zonde en ontspanningsactiviteiten als rechtstreekse concurrentie voor de misviering en de religieuze beleving. De hogere geestelijke overheid legde strenge regels op voor werk en ontspanning tijdens kerkelijke feestdagen, herbergen in het algemeen en het gedrag van de eigen clerus.

Bij alle regelgeving bleek er een groot verschil te bestaan tussen de regels en de realiteit. De lokale overheid had vaak tegenstrijdige belangen te verdedigen: ontspanning vormde immers een bron van inkomsten. Zowel de wereldlijke als de Kerkelijke lokale overheid vreesde bovendien met te rigide gedrag en maatregelen de lokale bevolking van zich te vervreemden.

De ontspanning zelf – met bier drinken in een hoofdrol – maakte op het platteland integraal deel uit van het dagelijkse leven. Belangrijke levensgebeurtenissen gingen gepaard met grote feestelijkheden met drank en eten, terwijl oogstfeesten en allerhande kermissen regelmatige dorpsactiviteiten waren. Herbergbezoek was veruit de belangrijkste vorm van ontspanning én de spil van het sociale leven op het platteland. Er was weinig discriminatie in de herberg. Veel lagen van de bevolking passeerden er en gemengd herbergbezoek was de norm. Samen bier drinken was namelijk hét symbool van samenhang en een ritueel dat sociale banden bevestigde.

Bibliografie

Literatuur

- -, *Herberggevecht in Zoerle, Westerlo*, Jaarboek Heemkring Ansfried Westerlo, 1982.
- AERTS, E., 'Alcoholconsumptie in het hertogdom Brabant (14de-18de eeuw)', *Het Tijdschrift van Dexia Bank*, 217/3, 2001, 51-70.
- AERTS, 'Dorst heeft een prijs. Bierprijzen te Lier tussen 1400 en 1800', *Revue belge de philologie et d'histoire*, 87/3, 2009, 587-644.
- AERTS, E., 'Zwaar superbier of opgewarmd water? De alcoholsterkte van Antwerpse biersoorten (zestiende - zeventiende eeuw)' in: DERYCKE, I., *Antwerpen bierstad: acht eeuwen biercultuur*, Brasschaat, Pandora, 2011, 27-39.
- AERTS, E. en PUT, E., 'Jezuïetenbier', *Volkskunde*, 93/2, 1992, 101, 94-133.
- BENNETT, J., *Ale, Beer and Brewsters in England: Women's Work in a Changing World, 1300-1600*, New York, Oxford University Press, 1996.
- BOESMANS, A., *Bieren en Pintelieren*, Bokrijkse Berichten XX, Gent, Provinciaal Openlucht Museum Bokrijk, 1982.
- BURKE, P., *Popular culture in Early Modern Europe*, Ashgate, Farnham, 2009.
- BUYST, E., *Economische geschiedenis*, Leuven, Acco, 2015.
- CHAPELLE, F., *Wellsprings*, New Brunswick, Rutgers University Press, 2005.
- CLOET, M., 'Het gelovige volk in de 18de eeuw', in: BLOK, D.P., *Algemene geschiedenis der Nederlanden*, dl. 9: *Nieuwe Tijd; Politieke- en religiegeschiedenis 18de eeuw, Socioculturele geschiedenis 1500-1800, Overzeese geschiedenis 17de en 18de eeuw*, Haarlem, Fibula-Van Dishoeck, 1980, 396-412.
- DAELEMAN, P., 'Het zouten van bier', *Ons Heem*, 55/1, 2001, 201-293.
- DAENEN, A., *Diepenbeek onder Alden Biesen, 1662-1795*, Diepenbeek, Heemkundige Kring Diepenbeek, 1989.
- DAMBRUYNE, J., *Corporatieve middengroepen: aspiraties, relaties en transformaties in de 16e eeuwse Gentse ambachtswereld*, Gent, Academia Press, 2002.
- DE BRUYNE, B., 'De rol van de herberg in het ontspanningsleven in het Land van Waas tijdens de 17e-18e eeuw', *Oostvlaamse Zanten*, 63/4, 1988, 205-224.
- DE KEUKELEIRE, D., 'Wat is bier?', in: DERYCKE, I., *Antwerpen bierstad: acht eeuwen biercultuur*, Brasschaat, Pandora, 2011, 11-26.
- DE VUYST, J., 'Een brouwerij voor elk dorp', *Ons Heem*, 55/1, 2001, 19-25.
- DE WINTER, K., *Het kerkelijk leven in de parochie Westerlo en haar dochterparochie Zoerle (1559-1789)*, Westerlo, Jaarboek Heemkring Ansfried Westerlo, 1986.
- DERYCKE, I., 'Wie betaalt het gelag?', in: DERYCKE, I., *Antwerpen bierstad: acht eeuwen biercultuur*, Brasschaat, Pandora, 2011.
- ELEWAUT, G., 'Herberg en overheid: politionele en fiskale aspecten van het overheidsoptreden betreffende herbergen in de Zuidelijke Nederlanden en

in het bijzonder Gent, 17de-18de eeuw', *Handelingen der maatschappij voor geschiedenis en oudheidkunde te Gent*, 30, 1986, 111-158.

- HAGEN, A., *A handbook of Anglo-Saxon food: processing and consumption*, Londen, Pinner, 1992.
- HAKS, D., *Huwelijk en gezin in Holland in de 17de en 18de eeuw*, Utrecht, HES Uitgevers, 1985.
- HARRIS, S. en GRIGSBY, B., *Misconceptions about the Middle Ages*, Londen, Taylor and Francis, 2007.
- HEYRMAN, P., *Middenstandsbeweging en beleid in België. Tussen vrijheid en regulering*, Leuven, Universitaire Pers Leuven, 1998.
- HOPKINS, E., 'Working Hours and Conditions during the Industrial Revolution: A Re-Appraisal', *The Economic History Review*, 35/1, 1982, 52-66.
- JOHNSON, S., *The Ghost map: The story of London's most terrifying epidemic – and how it changed science, cities and the modern world*, New York, Riverhead Books, 2006,
- KUCHER, M., 'The Use of Water and its Regulation in Medieval Siena', *Journal of Urban History*, 31/4, 2005, 504-536.
- LAMBIE, R., 'Bierperikelen in de 17de eeuw', *Stoppels*, 5/1, 1986, 1-4.
- LAMPO, L., '100 dagen feesten', *Eos Memo*, 16, 2015, 18-23.
- LOMBAERDE, P., 'Schoon water voor bier: het Brouwershuis in de Nieuwstad van Antwerpen', in: DERYCKE, I., *Antwerpen bierstad: acht eeuwen biercultuur*, Brasschaat, Pandora, 2011.
- MORTIMER, I., *The Time Traveler's Guide to Medieval England: A Handbook for Visitors to the Fourteenth Century*, New York, Tochstone, 2011.
- ORDRONAU, J., *Translation into English verse of Regimen Sanitatis Salerni. Scuola Medica Salernitana*. Lippincott, 1871.
- PATROONS, W., *Van 't Schijn tot 't Scheld*, Malle, MJPublishing, 2009.
- POELMANS, E. en SWINNEN, J., 'From monasteries to Multinationals (and back): A Historical Review of the Beer Economy' *LICOS Discussion Paper Series*, 294, 2011, 1-24.
- ROCHE, D., 'Le temps de l'eau rare du Moyen Âge à l'époque moderne', *Annales, Economies, Sociétés, Civilisations*, 39/2, 1989, 383-399.
- SALZMAN, J., *Drinking water: a history*, New York, Overlook Books, 2012.
- SMITH, M., 'Social usages of the public drinking house: changing aspects of class and leisure' *The British Journal of Sociology*, 34/3, 1983, 367-385.
- SQUATRITI, P., *Water and Society in Early Medieval Italy AD 400-1000*, Cambridge, Cambridge University Press, 2002.
- THEERENS, A., 'Op herbergbezoek te Brugge (1750-1850). Het tijdverdrijf van een 18de en 19de eeuwse herberg', *Volkskunde*, 84, 1983, 15-38.
- TUCHMANN, B., *De waanzinnige veertiende eeuw*, Amsterdam, Agon BV, 1980.
- UNGER, R., *Beer in the Middle Ages and the Renaissance*, Philadelphia, University of Pennsylvania Press, 2004.
- VAN DE VENNE, A., *Poken en stoken, brouwen en koken: archeologie en geschiedenis van 100 ambachtelijke ovens*, s.l., AWN, 2008.
- VAN DER HALLEN, P., *Industrial Dynamics in the Food Industry in Belgium (1890-1940) in an Era of Technological Transition*, KU Leuven, onuitgegeven doctoraatsverhandeling, 2011.

- VAN DIJCK, M. en VRINTS, A., 'De kroeg als bron van alle kwaad? Percepties van het openbaar lokaal in Antwerpen, 1350-1950', in: DERYCKE, I., *Antwerpen bierstad: acht eeuwen biercultuur*, Brasschaat, Pandora, 2011.
- VAN LOOY, G., 'Brutaal herberggevecht op de Uilenberg 1769', *Sandelyntje*, 1, 2003, 30-35.
- VAN UYTVEN, R., 'Peiling naar de Beroepsstructuur op het Brabantse platteland omstreeks 1755', *Bijdragen tot de Geschiedenis*, 55/3-4, 1972, 172-203.
- VANDENBROEKE, C., *Scharniereeuw: 1750-1850, De geschiedenis van de Kleine Man*, Brussel, BRT, 1979.
- VANDENBROEKE, C., *Sociale geschiedenis van het Vlaamse volk*, Leuven, Kritak, 1985.
- VANHEE, P., *Herbergen en brandewijnhuizen in het graafschap Vlaanderen in de tweede helft van de achttiende eeuw*, onuitgegeven licentiaatsverhandeling Universiteit Gent, 2007.
- VERHEYEN, J., *Bier drinken en brouwen in Hoogstraten door de eeuwen heen*, Hoogstraten, Koninklijke Hoogstraatse Oudheidkundige Kring, 1998.
- VERMIN, A., 'Brouwen in Diepenbeek', *Alvermenneke*, 11/4, 1990, 71-75.
- VOS, A.; WEIJNEN, A. e.a., *Woordenboek van de Brabantse Dialecten II. Niet-agrarische vakterminologieën. Aflevering 2: brouwer, jeneverstoker, molenaar*, Assen, Van Gorcum, 1983.
- VRINTS, A., *Het theater van de straat. Publiek geweld in Antwerpen tijdens de eerste helft van de twintigste eeuw*, Studies Stadsgeschiedenis, Amsterdam, Amsterdam University Press, 2011.
- WEBER, M., *De protestantse ethiek en de geest van het kapitalisme*, Leuven, Acco, 1990.
- WEYNS, J., 'Over herbergen', *Ons Heem*, 30/6, 1972, 229-234.
- XHAYET, G., 'Une diététique monastique de Liègeoise du XIV siècle' *Bibliothèque de l'Ecole de chartes*, 165-2, 2007, 373-414.

Bronnen

- -, *Belgian Brewers Annual Report 2015*
- DIDEROT, D., *Encyclopédie*, Lausanne, 1782.
- DOCUMENTATIECENTRUM BOKRIJK, Documentatiemap Paenhuys, brouwerijen brouwen in Bokrijk.
- DOCUMENTATIECENTRUM BOKRIJK, Dossier Paenhuys Diepenbeek, krantenknipsels overdracht Paanhuis, 'Het Diepenbeekse oude Paanhuis'.
- LIEBAUT, J., *L'agriculture et maison rustique*, Luneville, 1577.
- MONTAIGNE, M., *Essais de Montaigne*, Parijs, Charpentier, 1862.

Websites

- Blog Jim Chevallier, <http://leslefts.blogspot.be/2013/11/the-great-medieval-water-myth.html>, geraadpleegd op 27 november 2015.
- Brouw Bier, Gist, <http://www.brouw-bier.nl/theorie/geschiedenisgist.aspx>, geraadpleegd op 8 mei 2016.
- Florilegium Urbanum, <http://users.trytel.com/~tristan/towns/florilegium/community/cmfabr24.html> geraadpleegd op 27 november 2015.
- Techniek in Nederland, beheersing van het brouwproces, http://www.techniekinnederland.nl/nl/index.php?title=Beheersing_van_het_brouwproces, geraadpleegd op 10 juni 2016.
- Techniek in Nederland, Landbouw en voeding in de 19^e eeuw, http://www.techniekinnederland.nl/nl/index.php?title=Landbouw_en_voeding_in_de_19e_eeuw., geraadpleegd op 9 mei 2016.

Colofon

Geheugen Collectief
Cuperusstraat 5, 2018 Antwerpen
www.geheugencollectief.be
Deze teksten werden opgesteld door
Peter Van der Hallen, Hannelore Vandebroek en Aline Sax,
onderzoekers van Geheugen Collectief
in opdracht van Het Domein Bokrijk.
© Geheugen Collectief 2016